

ВАГОМИЙ ВНЕСОК В ІСТОРІЮ ВІТЧИЗНЯНОЇ УРБАНІСТИКИ

Мазурок О. С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX - на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти / О. С. Мазурок. – У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст / МОН України, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Іст. фак-т, Каф. нової і новітньої історії та історіографії. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. – 687 с.

У видавництві «Карпатська Вежа» побачила світ нова книга професора Ужгородського національного університету Олега Мазурка «Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX - на початку XX століть (1848-1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. – У 2 т. – Т. 1: Етносоціальний розвиток міст». Наклад рецензованого видання – 500 примірників.

У першому томі названої книги вперше не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії комплексно досліджується етносоціальний аспект розвитку міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX - на початку XX століть. У ньому, зокрема, розглядаються питання про типологізацію міських поселень, політико-адміністративний устрій міст, їх планування та забудову, стан міського господарства; відстежуються демографічні процеси в усіх 132 містах і містечках регіону за 1869-1910 рр.; розкриваються чинники, які впливали на процеси урбанізації території; подаються статистичні відомості не тільки про етнічну структуру міського населення на основі даних про конфесійну належність і розмовну мову, але й про специфіку етнічної структури міського населення в різних регіонах західноукраїнських земель; досліджується господарська структура і структура зайнятості містян; наводяться докладні дані про абсолютну і відносну кількість представників різних класів і соціальних груп міського населення (власники, члени сім'ї, робітники, учні, поденники, інтелігенція, службовці, домашня прислуга й т. д.), зайнятих у різних галузях і сферах господарства; визначається етносоціальна структура городян.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені тим, що період від скасування кріпосного права в 1848 р. і аж до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. – це час інтенсивного розвитку міст як центрів матеріальної і духовної культури регіону.

В основу книги покладено докторську дисертацію автора (1987 р.) про міста західноукраїнських земель другої половини XIX - початку XX століть, а також частину кандидатської дисертації (1982 р.), де мовиться про економічні зв'язки регіону із Наддніпрянською Україною та Росією. Зазначимо, що в 1990 р. у львівському

видавництві «Світ» видруковано на цю тему монографію, яку автор іронічно називає «макухою», адже це – вижимки з його докторської дисертації.

Звертає на себе увагу солідна джерельна база дослідження: у книзі використано документи 73 фондів 15 архівів (Львів, Київ, Санкт-Петербург, Москва, Чернівці, Краків, Житомир, Тернопіль, Берегово й т. д.), переважна більшість з яких вводиться у науковий обіг уперше. Автором також опрацьовано сотні томів австро-угорської, польської та російської статистики – 73 позиції, з них понад 20 – багатотомні видання, на основі котрих складено 315 узагальнюючих таблиць, яких досі в такому вигляді не існувало.

Монографія складається з двох частин: власне *текст* і 55 таблиць у ньому та «Додатки» – 260 узагальнюючих таблиць (310 сторінок), в яких містяться докладні статистичні дані, що підтверджують висновки автора, зроблені ним у тексті. Сам текст книги поділений на 4 розділи: I. «Загальна характеристика міст» (17 додатків); II. «Демографічні процеси в містах» (18 додатків); III. «Етнічний склад міського населення» (52 додатки, з яких 34 стосуються Закарпаття); IV. «Соціальна структура міського населення» (173 додатки, понад 60 із них – про міста Закарпаття).

Логічна структура кожного розділу така. Спочатку йдуть сюжети про *всі* західноукраїнські землі *разом* (текст, таблиці, додатки). Це фон, на якому висвітлюються інші аспекти проблеми. Після цього викладено інформацію окремо про Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. За аналогічним принципом подаються відомості про міста: спочатку про *всі* міста регіону *разом*, потім – про 10 найбільших міст Східної Галичини, потім – про Львів, Чернівці, міста Закарпаття.

Для дослідження питання про динаміку чисельності та процеси формування міського населення автор залучив відомості про ті міські поселення на західноукраїнських землях, які вже в епоху середньовіччя мали статус міст і містечок, підтверджений законами 80-90-х рр. XX ст. Станом на 1889 р. в усій Галичині офіційно 30 населених пунктів було віднесено до розряду міст, і 19 із них були розташовані на території Східної Галичини. В 1896 р. до розряду міст було включено ще 139 населених пунктів Галичини, і 83 з них (крім Львова, який мав

власний статут) були розташовані у Східній Галичині. Таким чином, на рубежі століть у Східній Галичині разом налічувалося 103 міста і містечка, у Західній Галичині – відповідно 68. Із 83 населених пунктів Східної Галичини, офіційно перетворених у 1896 р. на міста, фактично містами були 31, містечками – 50, селами – 2.

Серед усіх 52 політичних повітів Східної Галичини в 1910 р. у двох повітах (Бучацькому й Жидачівському) налічувалося по 4 міста, у 12 (Бродовському, Долинському, Дрогобицькому, Жовківському, Золочівському, Кам'янка-Струмилівському, Львівському, Рава-Руському, Рогатинському, Скалатському, Старо-Самборському, Ярославському) – по 3, у 21 (Бережани, Бібрка, Городок, Гусятин, Зборів, Косів, Лиско, Мостиска, Надвірна, Перемишль, Перемишляни, Рудки, Снятин, Сокаль, Станіславів, Тернопіль, Тлумач, Трембовля, Цішанів, Чортків, Яворів) – по 2 міста, в інших 17 – по одному місту, де вони водночас були й центрами політичних повітів (Бжозів, Богородчани, Борщів, Городенка, Добромилів, Заліщики, Збараж, Калущ, Коломия, Печеніжин, Підгайці, Риманів, Самбір, Сколе, Стрий, Сянок, Турка). Серед 6 повітів Північної Буковини лише в Чернівецькому було 3 міста й містечка (Чернівці, Бояни, Садгора), в інших – по одному (Кіцмань, Сторожинець, Вашківці, Вижниця, Заставна). У Закарпатті на території Марамороського комітату існувало 11 міст і містечок, Ужанського – 5, Березького – 3, Угочанського – 2.

Автор книги дійшов висновку про те, що найбільш типовими для західноукраїнських земель наприкінці XIX - на початку XX століть були міста і містечка з населенням 2-5 тис. осіб, на які припадало в середньому 48% від їхньої загальної кількості (без Львова і Чернівців) і в яких мешкало близько 28% міського населення; на міста і містечка з населенням 5-10 тис. осіб припадало понад 28% усіх міст, і в них було зосереджено в середньому 29% міського населення; на міста з населенням 10-15 тис. осіб – відповідно 9% від загальної кількості міст і 15% міського населення; на містечка, населення яких не перевищувало 2 тис. осіб – понад 8% від загальної кількості і 2% міського населення. Питома вага міст із населенням понад 15 тис. осіб становила майже 7%, у них проживало в середньому 26% від кількості всього міського населення регіону.

Дослідник зазначає, що внаслідок зміцнення фабрично-заводської промисловості, посилення міграційних процесів у мережі західноукраїнських міст за період із 1880 по 1910 рр. відбулися помітні зрушення: кількість міських поселень із населенням до 2 тис. скоротилася майже вчетверо, у Східній

Галичині – з 9 до 3, або втричі; на Закарпатті – з 10 до 2, або вп'ятеро; на території Північної Буковини таких міських поселень у досліджуваний період вже не існувало. Кількість міст і містечок із населенням від 2 до 5 тис. також скоротилася, хоч і не так помітно – на 15% (з 65 до 55). У Східній Галичині в 1910 р. їх налічувалося 44 проти 55 у 1880 р., в Північній Буковині – 2 проти 6, а на Закарпатті їхня кількість зросла з 5 до 9. В інших категоріях міст із населенням понад 5 тис. осіб спостерігається їхнє постійне збільшення. Так, кількість міських поселень із населенням 5-10 тис. осіб збільшилася в 1,3 рази, а населення в них – більш ніж в 1,4 рази; міст із населенням 10-15 тис. осіб – відповідно в 1,6 разів, а населення в них – майже в 1,8 разів.

У монографії подано докладні відомості про кількість населення в кожній із західноукраїнських земель у 1880-1910 рр., в кожному місті й містечку регіону. Крім того, автор визначив етнічний склад населення в кожному із 132 міських поселень за двома показниками – розмовною мовою і конфесійною належністю, а також зробив порівняльний аналіз цих даних. Особливо докладно ця інформація подається там, де мовиться про Закарпаття та його міста. Вперше у вітчизняній історіографії в контексті досліджуваної проблеми порушується питання про роль євреїв у соціально-економічному житті західноукраїнських земель взагалі і міст регіону зокрема – 8 узагальнюючих таблиць у «Додатках».

Опрацювання та аналіз результатів переписів населення в Австро-Угорщині у 1880-1910 рр. дозволило автору дійти висновків про те, що в 1880 р. на території всіх західноукраїнських земель проживало 4794,1 тис., у 1910 р. – 6701,4 тис. осіб, а в містах регіону – відповідно 859,3 тис. і 1329,5 тис. осіб. За цей період населення сіл збільшилося в 1,3 рази, а міст – в 1,5 разів, у зв'язку з чим частка міського населення відносно до всіх жителів регіону зросла з 18% у 1880 р. до 20% у 1910 р. Автор зазначає, що при визначенні типології міст важливо було вирішити, яка частка самодіяльного населення міста була зайнята в тій чи іншій галузі господарства; це дозволило визначити, яка саме галузь відіграє провідну роль в економіці міста і яку галузь, відповідно, належить виділяти в окрему групу. З огляду на це при визначенні функціональної структури і типів міст було враховано показник розподілу міського самодіяльного населення між галузями господарства, тобто структуру зайнятості, а за наявності вичерпних даних – галузеву структуру міської промисловості, а також політико-адміністративні та культурно-освітні функції міст. Вивчення і всебічний аналіз господарської структури міст, соціального

складу їхнього населення дозволив авторів зробити висновки про типологію міст регіону другої половини XIX - початку XX століть, виявити домінуючі чинники, які сприяли кількісному зростанню населення міських поселень або, навпаки, гальмували його, з'ясувати причини цього, окреслити тенденції змін соціально-професійної структури та етнічного складу міського населення. В ході дослідження було з'ясовано, що великі міста розвивалися як торгово-промислові, політико-адміністративні та культурні центри, а в малих містах і містечках домінувало сільськогосподарське виробництво, дрібні промисли й торгівля. Проте внаслідок подальшого розвитку промисловості частина міст регіону набула характеру капіталістичних міст, які у своєму соціально-економічному розвитку значно випереджали сільські поселення. І хоча промисловість ще не перетворилася на провідну галузь господарства всіх міст, все ж таки вона значною мірою була визначальним чинником їхнього розвитку, впливу на сільську округу.

В політико-адміністративному відношенні станом на 1910 р. Східну Галичину було поділено на 52 політичні повіти (Західну Галичину – на 31 повіт); Буковину – відповідно на 11 повітів, 7 із яких (Чернівецький, Серетський, Сторожинецький, Вашківський, Кіцманський, Вижицький, Заставнянський) були розташовані на території Північної Буковини. Закарпаття поділялося на 4 комітати, а ті, у свою чергу, на райони (округи), яких налічувалося 26: 10 у Марамороському комітаті, 7 – у Березькому, 6 – в Ужанському, 3 – в Угочанському.

Характер планування і темпи забудови міст Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, вважає автор, залежали від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема політики, яку проводили правлячі кола відносно цієї території українських земель, своєрідності та характеру географічного середовища, конкретної місцевості, в якій було розташоване місто чи містечко, історичних традицій. Важливими чинниками, які визначали ступінь інтенсивності та раціональності забудови, були рівень розвитку продуктивних сил міста, його роль і місце в економічному, суспільно-політичному та культурному житті не лише найближчої до міста околиці, але й більш широкого регіону. Слід зважати й на розуміння питань забудови та розширення території міст представниками місцевої влади і торгово-промислових кіл.

Досліджуваний історичний період, підкреслює автор, характеризується поглибленням нерівномірності соціально-економічного та культурного розвитку окремих міст регіону: розвивалися насамперед ті райони та розташовані на їхній території міста, що були

багаті на природні ресурси, внаслідок чого відбувався територіальний перерозподіл як сільського, так і міського населення. Населення багатьох великих міст поповнювалося не лише за рахунок притоку мешканців розташованих неподалік сіл, а й за рахунок інших, менш розвинених міст і містечок. У більшості з них приріст населення значно відставав не лише від приросту в більш розвинених містах, але навіть від середньоміського приросту всього регіону, хоча відбувався і зворотний процес, пов'язаний із менш жорсткими формами конкурентної боротьби на капіталістичному ринку в маленьких містах і містечках.

За результатами демографічних процесів, що відбулися в містах на західноукраїнських землях за 1880-1910 рр., усі міські поселення дослідник поділив на дві нерівні групи: 1) міста і містечка, кількість мешканців яких за 30 років помітно зросла, 2) міста і містечка, населення яких, навпаки, скоротилося. До *першої групи* належали 117 міст і містечок, або 88,6% від їхньої загальної кількості (89 із них були розташовані на території Східної Галичини, 7 – на території Північної Буковини; сюди належать також усі міста Закарпаття). В цій групі, у свою чергу, виділяються дві категорії міст і містечок: ті, в яких приріст населення набагато перевищував приріст населення в повіті чи в окрузі, на території яких вони розташовувалися, і ті, де темпи приросту населення відставали від подібних темпів у повіті чи в окрузі (перших налічувалося 72, серед них у Східній Галичині – 50, у Північній Буковині – 5, на Закарпатті – 17; других – 45, відповідно 39, 2 і 4). До *другої групи* міст належали 15 міст і містечок, або 11,4% від їхньої загальної кількості (14 із них були розташовані у Східній Буковині, причому 4 з них були центрами повітів, одне – в Північній Буковині).

За роки Першої світової війни західноукраїнські землі, зокрема міста, зазнали величезних людських втрат. Так, чисельність цивільного населення Львова за період 1910-1918 рр. скоротилася на 28,4 тис. осіб, а за період 1914-1918 рр. – на 24,6 тис. осіб; лише в 1919 р. населення Львова досягло рівня 1910 р., а в 1921 р. – рівня 1914 р. На 80-90% було зруйновано війною Надвірну, Журавно, Гвоздець, Галич, Тлумач, Богородчани, Делятин; на 60-90% – Миколаїв, Роздол, Городенку та багато інших міст і містечок. Населення Бродів скоротилося з 18,1 тис. осіб у 1910 р. до 7,6 тис. у 1916 р., населення Чернівців – відповідно з 87,1 тис. до 84,2 тис., у містечку Бояни залишилося 26 осіб проти 7,4 тис. у 1910 р., у Садгорі – відповідно 400 проти 4,6 тис., у Вижиці – 500 проти 5,2 тис. осіб.

Матеріали, в яких йдеться про етнічний склад найбільших міст Східної Галичини і

Закарпаття, з одного боку, переконливо засвідчують недостовірність відомостей австро-угорської статистики щодо етнічної структури міського населення, з іншого, підтверджують думку автора про неприйнятність методу визначення національної належності населення цих територій за розмовною мовою. Дані про релігійну належність точніше відбивають реальний стан речей, хоча й вони не можуть вважатися бездоганними, оскільки під тиском політики колонізації та мадяризації чимало українців переходили в католицизм та змінювали рідну мову на польську чи угорську, нерідко зберігаючи при цьому свою етнічну самосвідомість. Отже, при визначенні питомої ваги *українського* населення міст Східної Галичини і Закарпаття варто враховувати *релігійну належність*, а населення міст Північної Буковини – *розмовну мову*, оскільки тут, окрім українців (православних і греко-католиків), православними були й румуни.

Дослідник дійшов висновку про те, що, незважаючи на обмеженість у політичних правах, соціальне гноблення, високу смертність і масову еміграцію за океан, українці становили абсолютну більшість населення західноукраїнських земель. Проте, при постійному збільшенні кількості українського етносу у Східній Галичині, Північній Буковині й на Закарпатті його частка серед усього населення скорочувалася, а абсолютна й відносна кількість поляків, угорців і румунів зростала. В 1900-1910 рр. *українці* становили в середньому 62% від кількості всіх жителів західноукраїнських земель, *поляки* та *угорці* – відповідно 21%, *євреї* та *німці* – 13%, *румун* – близько 3%, *інші етноси* – близько 1%.

Розселення переважної більшості населення регіону за повітами не було рівномірним. У 1900-1910 рр. більшість повітів Східної Галичини мали етнічно змішаний характер. Так, з її 52 політичних повітів лише в 5 питома вага греко-католиків досягла показника понад 80%, у 15 повітах він складав у середньому 70-80%, у 18 – відповідно 60-70%, у 10 – 50-60%, у Львівському, Риманівському, Бжозовському та Ярославському повітах греко-католики перебували в меншості. У Північній Буковині населення, яке вживало українську розмовну мову, становило в 1910 р. абсолютну більшість у 4 політичних повітах із 7 (Заставнянському, Кіцманському, Вашківському, Вижницькому); в Чернівецькому повіті, включаючи Чернівці, українську мову вживало 38,2% від кількості всіх мешканців повіту, в Серетському – відповідно 39,7%, у Сторожинецькому – 25,8%. Масова еміграція, а також асиміляція українців призвели до того, що з 50 повітів Східної Галичини питома вага греко-католиків знизилася з 1900 до 1910 рр. у 31

повіті в середньому на 4,1%.

Опрацьовані автором дані переписів населення свідчать про те, що етнічний склад міського населення відрізнявся від етнічної структури сільського населення більшою строкатістю та динамічністю. Міста, як історичні центри зосередження ремесла та фабрично-заводської промисловості, сезонної та постійної торгівлі, політико-адміністративні та культурні центри, важливі залізничні вузли, приваблювали до себе мешканців не лише розташованих неподалік сіл, але й населення інших країн. Питома вага українського етносу відносно до всіх мешканців міст на західноукраїнських землях була значно нижчою, ніж у селах. Більшість населення великих міст Східної Галичини становили поляки та євреї, Північної Буковини – німці та євреї, Закарпаття – угорці та євреї. Причому, якщо загалом абсолютна кількість українського населення в містах і містечках збільшувалася, то їхня частка серед міських мешканців – скорочувалася. У 1900-1910 рр. частка українців серед міського населення регіону становила в середньому 27%, поляків та угорців – понад 30%, євреїв і німців – 37%, румунів – близько 2%, представників інших етносів – близько 3%. Отже, жодна з етнічних груп не складала переважної більшості міських мешканців західноукраїнських земель. І хоча абсолютна кількість міських мешканців-українців збільшилася майже в 1,2 рази, їхня питома вага серед інших етносів скоротилася, зокрема, з 26,6% до 26,4% у містах Східної Галичини, з 25,5% до 22,8% – Північної Буковини, з 39% до 38% – у містах Закарпаття; за цей час чисельність поляків, угорців і румунів зросла в 1,3 рази. Скорочення питомої ваги євреїв було пов'язане з їхньою інтенсивною еміграцією на американський континент.

У книзі зазначається, що абсолютна й відносна кількість римо-католиків у 1880-1910 рр. інтенсивно зростала насамперед у великих містах, де вони становили основну масу високооплачуваного чиновництва та службовців, служителів культу, представників торгово-промислових кіл. Приріст греко-католиків спостерігався у відносно невеликих містах і містечках, розташованих у повітах з переважанням українського етносу. Щодо єврейського населення, то, незважаючи на певне збільшення його абсолютної кількості в окремих міських поселеннях, його питома вага помітно знизилася передусім у великих і середніх містах. За вказаний період часу питома вага римо-католиків збільшилася в Самборі, Старій Солі та Барижі; у Львові, Бжозові та Радимні, де римо-католики протягом усього тридцятирічного періоду мали абсолютну більшість, їхня частка хоча й дещо знизилася до 1910 р., однак вони продовжували становити більшу половину

мешканців цих міст.

Греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість у 13 містах і містечках Східної Галичини. Однак під впливом урядової політики асиміляції та денаціоналізації українського населення з боку правлячих кіл, а також унаслідок масової еміграції українців за океан до 1910 р. таких міст залишилося лише 9. Так, у Радехові при загальному прирості населення з 3,6 тис. до 4,2 тис. осіб кількість греко-католиків скоротилася в 1,5 разів, у Снятині їхня частка знизилася з 51,9% до 41,2%, у Делятині – відповідно з 58,9% до 49,4%. У Яворові та Миколаєві греко-католики, хоча й продовжували становити абсолютну більшість міських мешканців, проте їхня частка знизилася відповідно з 62,7% до 60,3% та з 68,6% до 63%. І лише в 5 містах і містечках Східної Галичини, де греко-католики в 1880 р. становили абсолютну більшість, їхня питома вага до 1910 р. дещо зросла.

В 1880-1910 рр. у селах Східної Галичини частка євреїв становила в середньому близько 41%, Західної Галичини – відповідно 35% від кількості всіх жителів. У містечках Східної Галичини євреїв жило близько 30%, Західної Галичини – близько 32%; у великих містах – відповідно 23% і 21%. Загалом питома вага євреїв у селах обох частин Галичини, а також у містечках Східної Галичини за досліджуваний період зменшилася, проте у великих містах вона зросла, зокрема, з 22,1% у 1880 р. до 23,8% у 1910 р. у Східній Галичині, відповідно з 18,5% до 24,1% – в Західній Галичині.

У містах Північної Буковини абсолютна кількість населення, що вживало німецьку мову, збільшилася з 1900 до 1910 рр. на 18%, польську – відповідно на 55%, румунську – більш ніж на 25%; число ж тих, хто спілкувався розмовною українською мовою, зросло лише на 10%. Приріст мешканців Чернівців, які розмовляли польською мовою, становив 71,3%, румунською – відповідно 33,3%, німецькою – 18%, а українською – 9,3%.

Станом на 1910 р. зі 124 міст і містечок Східної Галичини і Закарпаття українці (за релігійним показником) мали відносну більшість у 40 та абсолютну більшість у 16 містах (разом 56 міських поселень); для поляків ці показники відповідно становлять 27 і 9 міст (разом 36); для євреїв – 47 і 27 (разом 74 міста і містечка). З 8 міст Північної Буковини українці (за мовним показником) становили абсолютну більшість населення у 3 містах – Вашковцях, Кіцмані та Заставній; німці та євреї мали відносну більшість у двох містах (Чернівці та Сторожинець) і абсолютну – також у двох (Садгора та Вижиця), а румуни – лише в містечку Бояни.

При дослідженні питання про господарську структуру та структуру зайнятості

міського населення автор взяв до уваги, що офіційна статистика подавала дані про кількість усіх жителів, які жили за рахунок переважно чотирьох галузей господарства (сільського господарства, промисловості, торгівлі, «інших галузей»), поділяючи їх на дві групи: самодіяльне населення та утриманців. Враховано також, що до сільського господарства нею були віднесені не лише землеробство (рільництво), але й лісогосподарство, лісові промисли, мисливство, рибне господарство, рибальство, бджільництво, тваринництво тощо, а також те, що дані офіційної статистики про кількість самодіяльного населення в межах певних класів і соціальних груп значно відхилялися від середніх показників; зокрема, багатьох дітей селян, які працювали з ранніх років, статистика не відносила до категорії «працюючих», тимчасом як до цієї категорії зараховувалися, наприклад, діти великих власників та інші члени їхніх сімей, які офіційно рахувалися співвласниками промислового підприємства чи торгового закладу.

Згідно з результатами переписів населення за родом занять в усіх західноукраїнських землях у 1890 р. налічувалось 3116,6 тис. осіб, зайнятих в усіх галузях господарства, в 1900 р. – 3211,0 тис., у 1910 р. – 3757,4 тис. осіб, що становило відповідно 58,4%, 48,3% і 53,2% від кількості всього населення. В 1890-1910 рр. у середньому 75% від усієї кількості населення жили за рахунок сільського господарства, 9% – за рахунок промисловості, понад 8% – за рахунок торгівлі і транспорту, понад 7% – за рахунок інших галузей. Це пояснюється тим, що в міських поселеннях проживала значна кількість власників великих земельних угідь, які нерідко були розташовані далеко від міст.

У 1910 р. в середньому 9% від кількості всіх жителів 132 міст західноукраїнських земель були зайняті в сільському господарстві, понад 25% – у промисловості, 26% – у торгівлі й на транспорті, 40% – в інших галузях господарства. Таким чином, частка городян, які займалися сільським господарством, була майже в 9 разів нижчою, а тих, хто працювали у промисловості – в 3,7 разів вищою, ніж у регіоні в цілому; щодо інших галузей, то вони в 4 рази перевищували частку тих, хто був зайнятий у торгівлі й на транспорті, у 5 разів – тих, хто був зайнятий в інших галузях господарства регіону.

При розгляді соціальної структури міського населення західноукраїнських земель автор використав матеріали переписів населення за родом занять, що були проведені в Австро-Угорщині в 1890, 1900 і 1910 рр., з урахуванням того, що статистика не використовувала такі поняття як «клас» чи «соціальне положення» й не дозволяла визначити представників основних класів і соціальних груп населення, зайнятого

окремо у фабрично-заводській та ремісничо-кустарній промисловості. Угорські переписи виділяли категорії власників, службовців, членів сім'ї, інженерно-технічного складу, робітників (разом із поденниками), учнів, прислугу. Аналіз результатів цих переписів дозволив йому дійти висновків про те, що в досліджуваній період збільшилася абсолютна кількість представників усіх класів і соціальних груп міського населення, хоча приріст чисельності представників окремих класів і соціальних груп був нерівномірним. У середньому понад 30% від кількості всього самодіяльного населення регіону становили власники, близько 45% – члени сім'ї, 20% – робітники, поденники, учні, близько 5% – інтелігенція та службовці. Найвищою питома вага власників була в сільському господарстві – в середньому 53% від кількості всіх зайнятих; частка членів сім'ї серед них становила також 53%, робітників – 16%. Питома вага власників у промисловості, в торгівлі й на транспорті регіону становила в середньому понад 40%, робітників – 50%. Відносна кількість представників інтелігенції та службовців в «інших галузях» господарства становила в середньому 20%. Власники становили в середньому 37% від кількості всіх працюючих, а робітники – в середньому 50%, при цьому абсолютна й відносна кількість власників і членів сім'ї зменшувалася, а робітників – збільшувалася, особливо у фабрично-заводській промисловості й на транспорті. Значна частина представників основних класів і соціальних груп самодіяльного населення була зосереджена в містах: так, у 10 найбільших містах Східної Галичини було зосереджено понад 60% від кількості всього промислового населення однойменних повітів, зокрема майже 64% власників, 38% членів сім'ї, 31% орендарів, 59% робітників, 70% учнів, 44% поденників, 70% представників інтелігенції та службовців.

При аналізі місця власників у соціальній структурі міського населення було враховано, що поряд із власниками великих промислових підприємств фабрично-заводського типу, торгових фірм, банків, існувала велика кількість власників крихітних ремісничо-кустарних, торговельних, кредитних та інших закладів, де нерідко єдиним працівником був сам господар. Об'єднавши в одну групу різні категорії власників, офіційна статистика занизила питому вагу робітників серед представників основних класів і соціальних груп промислового населення міст. Абсолютна кількість власників за період 1890-1910 рр. зросла в 1,4 рази, у промисловості вона збільшилася в 1,1 рази, в сільському господарстві – в 1,3 рази, в торгівлі й на транспорті – в 1,8 разів, в інших галузях господарства – у 2,5 разів. У середньому понад 75% від кількості всіх власників було

зосереджено в сільському господарстві, близько 8% – у ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, близько 7% – у торгівлі й на транспорті, близько 10% – у решті галузей господарства. Із 145,4 тис. населення міст, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості, на власників припадало 44,6 тис. осіб, або 30% від кількості промислового населення, а із 149,8 тис. осіб, зайнятих у торгівлі й на транспорті міст, власники становили 61,6 тис. осіб, або 41,2% від кількості населення, зайнятого в цих галузях. Меншу частка власників у містах і містечках порівняно з усією територією регіону автор пояснює тим, що в містах інтенсивніше відбувався процес концентрації фабрично-заводського виробництва й капіталу, зміцнювалися новітні форми обміну, розширювалася мережа відносно великих торгових закладів, транспортних установ.

Підрахунки автора показали, що абсолютна кількість членів сім'ї у промисловості регіону за вказаний період скоротилася більш ніж в 1,2 рази, а питома вага відносно до інших класів і соціальних груп населення, яке працювало в промисловості, знизилася в 1,6 разів, хоча в торгівлі й на транспорті їхня кількість зросла в 4,5 разів, а питома вага – майже втричі.

Що ж стосується промислових робітників, то в 1890 р. в усіх галузях господарства було зайнято майже 747 тис., а в 1910 р. – 740 тис. найманих робітників, постійних і сезонних, або в середньому 20% від кількості всього самодіяльного населення регіону. Якщо абсолютна кількість робітників, зайнятих в усіх галузях господарства західноукраїнських земель, збільшилася в 1,1 рази, то чисельність промислових робітників зросла в 1,5 разів, а їхня питома вага відносно до всього промислового населення – в 1,2 рази. Серед основних джерел поповнення лав робітничого класу міст були: розорене селянство (частина відхідників остаточно поривала зв'язок із селом та перетворювалася на міських найманих робітників), представники інших соціальних груп населення (передусім за рахунок масового розорення міських дрібних промислових, торгових і транспортних закладів), робочі сім'ї (за рахунок спадкоємності формування робочих кадрів і утворення робочих родин). Крім постійних робітників, у фабрично-заводській промисловості працювали поденники, частка яких серед промислових робітників загалом не перевищувала 3%. Розвиток промисловості, розширення мережі залізниць, зміцнення постійних форм торгівлі сприяли функціональній і територіальній концентрації робітничого класу: хоча в 1910 р. в містах регіону проживало лише 15,4% від кількості всього його самодіяльного

населення, тут було зосереджено майже 58% від кількості населення, зайнятого в ремісничо-кустарній та фабрично-заводській промисловості.

З розвитком промисловості пов'язане збільшення чисельності інженерно-технічних кадрів, службовців і чиновників. В усіх галузях господарства в 1890 р. було зайнято 85,4 тис., у 1900 р. – 56,1 тис., у 1910 р. – 80,5 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило відповідно 2,7%, 1,7% і 2,1% від кількості самодіяльного населення; в 1910 р. 7,7% представників цих категорій було зосереджено в сільському господарстві, 8,3% – у промисловості, 18,2% – в торгівлі й на транспорті, 65,8% – в інших галузях господарства. Того ж року в усіх галузях господарства міст працювало 62,6 тис. представників інтелігенції та службовців, що становило 11% від кількості всіх зайнятих.

У книзі О. Мазурка вперше порушується питання про кількість представників інтелігенції в містах, її розподіл між галузями господарства, етнічний склад. Особливо багато мовиться про інтелігенцію Закарпаття. На думку автора, заслуговує уваги комплексна тема, яка ще ніким не порушувалася – йдеться про історію *закарпатської* інтелігенції. В ній можна виділити декілька періодів: від кінця XVIII до середини XIX століть; від 1848 р. до 1918 р.; чехословацький та угорський періоди (1919-1944 рр.). В рамках даної теми буде доцільним розв'язання цілої низки актуальних питань, серед яких: джерела формування інтелігенції як суспільного класу; динаміка її чисельності; етносоціальна структура, освітній і фаховий рівні за конфесіями та розмовними групами; роль інтелігенції в культурному та науковому житті краю, у формуванні національної самосвідомості (церква, освіта, культура, література, мистецтво, наука, театр, охорона здоров'я тощо); її участь у суспільному і політичному житті регіону; ставлення до інтелігенції урядів; ступінь самоусвідомлення її представниками своєї ролі в житті краю; свідоме та несвідоме ренегатство русинської інтелігенції, її різні напрями (мадяронство, українофільство, москвофільство, русофільство, русинофільство); діяльність товариств; преса як засіб самовираження інтелігенції; роль діаспори у формуванні національної самосвідомості русинської інтелігенції краю; центри підготовки інтелігенції; географія її розподілу за фахом; «варяги» в середовищі місцевої інтелігенції (українська та російська політична еміграція, її внесок у розвиток освіти, науки, культури краю); оцінка ролі закарпатської інтелігенції сучасниками. При вивченні даної теми особливу увагу належить приділити ролі інтелігенції у здійсненні реформ Марії Терези, участі в

революції 1848-1849 рр. Домінувати повинно питання про роль власне української (русинської) інтелігенції, зокрема духовенства.

При дослідженні етносоціальної структури міського населення автор узагальнив розпорошені дані результатів переписів населення за родом занять. З'ясовано, що в 1900 р. в усіх галузях господарства Східної Галичини (без «інших галузей»), враховуючи розмовну мову, 2/3 усіх власників були українцями, що пояснюється зосередженістю їх у сільському господарстві; у промисловості понад 70% власників були поляками, а питома вага українців становила лише 18%. Серед усіх українців, зайнятих в основних галузях ремісничо-кустарної та фабрично-заводської промисловості Східної Галичини в 1900 р., з 18,8 тис. осіб 8,5 тис. були власниками, 10,0 тис. – робітниками, учнями й поденниками, 106 осіб – службовцями. Того ж року в усіх галузях господарства Східної Галичини з усієї кількості службовців (14,9 тис. осіб) частка поляків становила 82%, українців – 7%, німців – понад 8%. У 1910 р. в усій Галичині нараховувалося 90,7 тис. службовців, з яких 78% становили поляки, 11% – українці, 6% – німці.

У книзі підкреслюється, що офіційні статистичні дані про етносоціальну структуру промислового населення західноукраїнських земель за мовним показником занижують питому вагу українців; так, згідно з ними, в 1900 р. зі 143 тис. осіб, зайнятих у промисловості та ремеслі Східної Галичини, польську мову вживали 70,2%, а українську – 17,5%, при тому що римо-католики становили 23,5%, а греко-католики – 62,8% від кількості всього населення території. Насправді частка українців серед промислового населення (особливо серед робітників) була набагато вищою; всебічний аналіз ситуації дозволяє зробити висновок про те, що питома вага українців у промисловості західноукраїнських земель у досліджуваній період була значною, і саме вони становили абсолютну більшість серед робітників озокеритної, лісової, деревообробної, солевидобувної, солеварної промисловості, хоча ключові позиції посідали німці, поляки, угорці, євреї, румуни.

Вивчення і аналіз опублікованих і неопублікованих документів та матеріалів з історії міст регіону у другій половині XIX - на початку XX століть дозволили автору зробити наступні пропозиції. Нагальною є потреба розробити окреслені нижче теми.

1. «Села західноукраїнських земель у другій половині XIX - на початку XX століть: етносоціальні та економічні аспекти».

2. «Роль міст на західноукраїнських землях в розвитку освіти, науки, культури у другій половині XIX - на початку XX століть».

3. «Міста Галичини, Буковини, Закарпаття (окремо) як центри матеріальної і духовної культури у 20-40-х рр. ХХ ст.».

4. Наявність значної кількості опублікованих статистичних матеріалів, праць польських, австрійських, угорських, українських істориків і демографів дає змогу написати докладну історію великих міст регіону (Львова, Чернівців, Тернополя, Станіславова, Коломиї, Перемишля, Стрия, Ужгорода, Мукачева, Берегова та інших) від давнини до 1945 р.

5. Актуальною є проблема дослідження історії інтелігенції західноукраїнських земель, передусім духовенства, творчої інтелігенції, визначення її ролі в духовному розвитку народу. Знову ж таки, першим етапом розробки цієї проблеми може бути дослідження історії

інтелігенції окремо Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття.

На закінчення згадаємо дещо нестандартну «Передмову» до рецензованої книги. Вона, за словами автора, є його звітом про роботу над книгою, і спогадами, і роздумами про стан історичної науки на сучасному етапі та його творчу лабораторію. Книга О. Мазурка – це світ статистики, ретельно опрацьованої автором з офіційних видань і зведеної в узагальнюючі таблиці, які стосуються досліджуваної теми. Враховуючи багатонаціональний склад читачів, зміст книги, зміст «Додатків» і «Резюме» подані українською, німецькою та угорською мовами.

Книга Олега Мазурка – вагомий внесок в історію вітчизняної урбаністики.

Олашин М. В., Сліпецький О. С. (Ужгород)